

KAI KURIE DVARO TEISĖS IR JOS KONCEPCIJOS BRUOŽAI LIETUVOJE

Alfonsas Vaišvila

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto
Teisės filosofijos ir istorijos katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva
Telefonas (+370 5) 271 4967
Elektroninis paštas alfonsas@mruni.eu

Pateikta 2012 m. kovo 1 d., parengta spausdinti 2012 m. birželio 1 d.

***Anotacija.** Dvarų teisė Vakaruose pradėjo formuotis nuo XI amžiaus dvaro papročiu transformuojantis į rašytinę dvaro teisę¹. Lietuvoje dvaro teisės formavimosi pradžia sietina su procesais, prasidėjusiais kaime po 1557 m. Valakų reformos, kai pagilėjo baudžiava, o santykiai tarp dvaro ir baudžiavinių valstiečių ėmė įgauti griežtesnę norminį apibrėžtumą. Straipsnyje pristatoma Lietuvoje plėtota dvaro teisė kaip santykinai savarankiška teisės sistema ir jos koncepcija, nurodant pagrindus, dėl kurių dvaro kuriamos elgesio taisyklės laikytinos teisės normomis, taip pat dvaro teisės šaltinius, išreiškimo formas, atskleidžiama jos istorinė misija, kuri autoriaus laikoma svarbesne už valstybės statutinės teisės sistemą. Kartu pabrėžiama dvaro teisės principinio santykio su statutine teise svarba dvaro kuriamų elgesio taisyklių teisiškumui susiformuoti.*

***Reikšminiai žodžiai:** dvaro teisė, steigiamosios dvaro iniciatyvos, dvaro teisės koncepcija, pagrindai dvaro kuriamas elgesio taisykles laikyti teisės normomis, dvaro teisės aktyvumas, dvaro teisės išskirtinis vaidmuo.*

1 Berman, H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Iš anglų klb. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Pradai, 1999, p. 422.

Įvadas. Teisinio pozityvizmo poveikis teisės istorijos tyrimams

Dėl teisinio pozityvizmo įtakos nuo XIX a. antros pusės teisė tapatinama su valstybės institucijų nustatyta, visai valstybei bendrą elgesio taisyklių sistema. Čia vienintelis teisės kūrėjas – valstybė, o pati teisė – bendrą visam kraštui privalomą elgesio taisyklių sistema. Tai suponavo prielaidą, kad teise laikytinos tik tos elgesio normos, kurias kuria centrinės valstybės institucijos, kad pastarosios gali suformuluoti visas teisinio reguliavimo reikalingas teisės normas ir kad teisinis reguliavimas neskaidomas į centrinį ir regioninį. Visos kitos elgesio taisyklės, kuriamos kitų teisės subjektų, nors ir legalizuojamos valstybės nustatyta tvarka, nebuvo priskiriamos teisės sferai ir netyrinėjamos.

Toks požiūris iš teisės teorijos persimetė ir į teisės istoriją, apribojant istorinius teisės tyrinėjimus tik valstybės sukurtų teisės aktų raidos analize². Tačiau plėtojantis demokratinės teisės teorijai, kai galiojančiai teisei imama priskirti ir teismų precedencijas, o su prigrimtinės teisės pripažinimu – ir „teisės principus“ (R. Dworkin), privačios teisėkūros aktus (testamentus, civilinius sandorius...), kuriuose laikomasi valstybės nustatytų procedūrinių reikalavimų, Vakaruose imta plėtoti net atskirą teisinių tyrimų sritį, vadinamą „teisiniu pliuralizmu“, kur teisėkūros subjektais pripažįstami ne tik valstybės institucijos, o teise – ne tik valstybės kuriamos privalomo pobūdžio elgesio taisyklės³. Todėl vyravęs etatistinis požiūris į teisėkūros subjektą ir pačią teisę netenka ankstesnio universalumo: atsiveria galimybė išplėsti ir teisės istorinių tyrinėjimų objektą, juo apimti ir tą teisinio reguliavimo lygmenį, kurį būtų galima įvardyti kaip reguliavimą *ad hoc*.

1. Dvarų teisės hipotezė ir įdirbis šioje srityje

Tokiam požiūriui realizuotiis ypač gausios medžiagos teikia feodalinės Lietuvos socialinė ekonominė tikrovė. Ta Lietuvos oficialioji teisė, kuri iki XVI a. pradžios sieta su paprotine teise ir valdovų privilegijomis, o nuo XVI a. pradžios – su trimis Lietuvos Statutais ir Seimų konstitucijomis, teismų precedencijomis, nebuvo visa apimanti. Šalia jos

-
- 2 Iš šios tradicijos išsiskyrė tik teisės istorikas Vytautas Raudeliūnas pradėjęs nuo 1982 m. publikuoti Biržų, vėliau Žagarės dvaro teismų sprendimus, iš jų mūsų temai įdomiausia yra Biržų kaip privataus dvaro teismo sprendimų knyga, nes Žagarės dvaras buvo valstybinis, todėl ir jo teismo sprendimai priskirtini pirmiausia valstybės teisei. Iš V. Raudeliūno rašyto Biržų dvaro teismo sprendimų knygos įvadinio straipsnio galima spręsti, kad autorius pradėjęs itin svarbų ir teisės istorijos požiūriu novacinį darbą. Žagarės dvaro teismo knyga, parengta V. Raudeliūno, išleista jau po jo mirties. Leidėjai visiškai neakcentavo, kokia tyrimų sritis atsiveria su V. Raudeliūno pradėtomis šaltinių publikacijomis. *Biržų dvaro teismo knygos, 1620–1745*. Parengė Raudeliūnas, V.; Firkovičius, R. Vilnius: Mintis, 1982. Šis V. Raudeliūno pradėtas darbas laukia savo tęsėjo, kuris galėtų apdoroti šią medžiagą, išskirti atskiras materialinės ir procesinės teisės normas pagal reguliavimo objektą ir pagal tų normų išleidimo subjektą, kad jas kartu su kitomis dvarų leistomis teisės normomis būtų galima sujungti į sistemą, galbūt net kodeksą.
 - 3 Ellicson, R. *Order Without Law: How Neighbours Settle Disputes*. Massachusetts: Harvard University Press, 1991; Tamanaha, B. Z. A Non-Essentialist Version of Legal Pluralism. *Journal of Law et Society*. 2000, 27(2): 296–322; Šimašius, R. *Teisinis pliuralizmas*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė. Vilnius: MRU, 2002; Machovenko, J. Lietuvos viešosios teisės iki XVIII a. pabaigos tyrimų būklė ir perspektyvos. *Teisė*. 2011, 79.

egzistavo daugybė kitų elgesio taisyklių, kurias kūrė kiti subjektai (miesto bendruomenė, bažnyčia, dvaras) ir kuriomis buvo reguliuojama didelė dalis svarbių ano meto socialinių santykių, susijusių su bajorijos plačiomis laisvėmis, su jos žinia ir nuožiūrai atiduotais dvarais ir tų dvarų teritorijose gyvenančiais žmonėmis – nelaisva dvaro šeima, baudžiaviniais valstiečiais, atskirų dvarų jurisdikcijoje buvusiais miestais ir jų gyventojais. Dvarų savininkai turėjo diskrecijos teisę kurti privalomas elgesio taisykles dvaro ir jam pavaldžių žmonių santykiams reguliuoti, steigti toms taisyklėms įgyvendinti atitinkamas institucijas ir skirti pareigūnus, taip pat legalizuoti ir įgyvendinti savo nuosavybės ribose įvairias kultūrinės dvarų iniciatyvas, nukreiptas spręsti regiono žmonių pasaulėžiūrinės, edukacinės, socialinės globos, rūpybos ir kitas problemas, t. y. veikti ir regionų viešojo intereso naudai.

Tačiau šio tipo elgesio taisyklės iki šiol netapo sisteminių tyrimų objektu, kai kurios iš jų galbūt net ir nelaikytos teisės normomis. Štai H. Bermanas, rašydamas apie Vakarų Europos dvaro teisę, ją apibūdina kaip žymia dalimi paprotinę, t. y. nerašytinę. Ji buvusi daug fragmentiškesnė ir palaidesnė, mažiau racionali ir sisteminga nei valstybės statutinė teisė. Jos raida, pasak H. Bermano, profesionalūs teisininkai beveik nesidomėjo, todėl nebūta ir dvaro teisei skirtų mokslo veikalų⁴. Tai dideliu mastu galiojo ir Lietuvos teisės istorijos tyrinėjimams, kurie kartu su bendrapilietiniais Lietuvos istorijos tyrinėjimais pirmiausia orientavosi į politinę Lietuvos istoriją, o kartu su ja – ir į valstybės institucijų kuriamą teisę. Atskiri autoriai (pvz., A. Šapoka, K. Avizonis, A. Baliulis, J. Jurginis, M. Jučas ir kiti) yra nurodę nemaža nuostatų, instrukcijų, reglamentavusių dvaro ir kaimo, dvaro ir miesto santykius, nesiejant tų norminių aktų su dvaro teise kaip galimai atskira teisės sistema. Tai galima vertinti kaip faktinės empirinės medžiagos atpažinimą, inventorizavimą Lietuvos dvaro teisei ir jos koncepcijai sukurti. Sistemingiau ir stabiliau imta domėtis dvarų teise Lietuvoje tik nuo XX a. 8-o dešimtmečio. Reikšmingiausias darbus šioje srityje pirmiausia atliko Vytautas Raudeliūnas, pradėjęs sistemingą dvarų teisės normų inventorizavimo, viešinimo, jų pradinio apdoravimo darbą, paskelbęs Biržų, Žagarės dvarų teismų ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų knygas⁵. Jis galbūt tada dar ne visai aiškiai ir suvokė, į kokios svarbos ilgalaikius ir perspektyvius tyrimus pravėrė duris.

Šiandien, formuojantis tendencijai bendrąją Lietuvos istoriją konkretinti ir priartinti prie regioninės žmonių veiklos, o besiplečiantys dvarų istorijos tyrinėjimai, susiję su kultūrinio paveldo išsaugojimu, brandina poreikį pažinti dvarų vaidmenį ir plėtojant teisinę mintį. Dvaro teisės pažinimas – tai galimybė išplėsti Lietuvos teisės istorinių tyrimų objektą, pagilinti pačios teisės pažinimą, pateikti istorinių argumentų besiformuojančiai „teisinio pliuralizmo“ (santykinau suprantamo) tendencijai, taip pat atskleisti teisės teorijos ir teisės istorijos sąveikavimo abipusį naudingumą: teisės istorija teikia teisės teorijai galimybių iškelti naujų idėjų (pvz., kad ir teisinio pliuralizmo), o teisės teorija – atpažinti istorijoje kurtų elgesio taisyklių priklausomybę teisei, jų socialinę teisinę vertę, taip pat pagrįsti „teisinio pliuralizmo“ galiojimo ribas.

4 Berman, H. J., *supra* note 1, p. 434.

5 *Biržų dvaro teismo knygos, 1620–1745*, *supra* note 2; Dvaro teisė minima ir prof. E. Machovenko knygoje „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai“, 2000.

2. Pagrindai vadinti dvaro kuriamas elgesio taisykles teisės normomis

H. Bermanas, rašydamas apie Vakarų dvaro teisę, nebandė įrodyti, kodėl dvaro kuriamas elgesio taisykles reikėtų laikyti teisės normomis. Jų teisiškumą jis tiesiog deklaravo tarsi savaime suprantamą dalyką, nors jų teisiškumas toks ir nėra. Dvaro teisės koncepcijoje dvaro kuriamų elgesio taisyklių priklausomybė teisei turi būti ir įrodymo objektas, jei tą koncepciją norima plėtoti kaip mokslinę. Dvaro kuriamos elgesio taisyklės laikytinos teisės normomis, manau, dėl šių principinių priežasčių:

1) *Dėl feodalams pripažįstamos išskirtinės nuosavybės teisės į žemę ir ant jos gyvenančius žmones*, kuri darė jos turėtojus kartu ir valdžios turėtojais bei leidėjais elgesio taisyklių savo pavaldiesiems žmonėms administruoti. Būtent iš nuosavybės teisės kilo ir valstybės pripažįstamos feodalų teisės teisti, bausti jiems pavaldžius žmones, jais disponuoti. Nuosavybės teisės į žmogų pripažinimas turėjo ypatingos reikšmės dvaro teisei atsirasti ir plėtotis kaip santykinai savarankiškai ir specifiskai teisės sistamai. Kitaip sakant, dvaro teisėkūros teisė – iš privačios nuosavybės į žmones.

2) *Dėl dvaro leidžiamų elgesio taisyklių viešumo ir formalaus pobūdžio*: kai kurios pagrindinės dvaro kuriamos elgesio taisyklės (inventoriai, įvairūs nuostatai, instrukcijos, fundacijos, testamentai, laisvės kortos, pirkimo-pardavimo ir kitokios sutartys), kad įgytų teisės normų statusą ir galiotų ne tik dvaro viduje, turėjo būti ne tik rašytinės, bet ir atitinkamai įformintos, įregistruotos Žemės, Pilies (miesto) teismų arba Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo knygoje. Po šios operacijos šiems privačios teisėkūros aktams „buvo teikiama maždaug tokia pat juridinė reikšmė, kokią nustatė Lietuvos Statutai“⁶. Neįrašyti į teismų knygas testamentai, fundacijos, turto pirkimo aktai ar kiti sandoriai negaliojo⁷.

3) *Dėl dvaro kuriamų elgesio taisyklių įsakmaus privalomumo, garantuojamo dvaro žinioje esamu prievartos aparatu, o jo neužtekus – ir valstybės prievarta*. Valstybė talkino dvarui drausminant dvaro teisei nepaklūstančius (maištaujančius) baudžiauninkus, taip pat juos susigražinant pabėgimo atveju. Ši valstybės parama dvarui irgi plaukė iš to paties valstybės principinio pasižadėjimo ginti bajoro nuosavybės teisę į dvarą ir jam priklausančius žmones.

Šios trys priežastys rodo, kad dvaro kuriamos elgesio taisyklės įgyja teisės normų prasmę ne pačios iš savęs, o iš santykio su valstybės statutine teise, kiek pastaroji, suteikdama dvarui nuosavybės teisę ne tik į žemę, bet ir į ant jos gyvenančius žmones, kartu suteikia jam teisę leisti ir tų žmonių elgesį reglamentuojančias normas, taip pat ir iš tos teisės pripažinimo išplaukiantis valstybės pasižadėjimas talkinti dvarui garantuojant jo priimamų normų privalomumą. Tai reiškia, kad dvaro teisė galėjo atsirasti ir plėtotis tik statutinės teisės jai sukurtos teisinės bazės prieglobstyje ir kad dėl to ji nebuvo ir negalėjo būti visiškai savarankiška teisės sistema. Ir tai suprantama, nes valstybė yra ne

6 *Biržų dvaro teismo knygos, 1620–1745, supra note 2, p. 33.*

7 *Žagarės dvaro teismo knygos (1670–1751)*. Parengė Raudeliūnas, V.; Baliulis, A.; Firkovičius, R. Vilnius, 2003, p. 14.

„krūva“ tarpusavyje nepriklausomai viena nuo kitos egzistuojančių teisės sistemų, o jų glaudaus sąveikavimo santykis su bendrosios statutinės teisės lyderyste. Tai galioja ir visiems tiems samprotavimams, kurie Vakaruose plėtojami „teisinio pliuralizmo“ pavadinimu.

Iš statutinės teisės gautų principinių įgaliojimų kurti dvaro teisę ir garantuoti jos nurodymų vykdymą kilo ir dvarų savininkų teisė steigti savo didžiuosiuose dvaruose teismus⁸, nustatyti jų sudarymo, veikimo tvarką, skirti įvairius pareigūnus (tįjūnus, seniūnus, ekonomus, vaitus, kaimų dešimtininkus, administratorius), suteikti jiems teisę (įgaliojimus) savininko vardu ir interesais teisti ir bausti jiems pavaldžius žmones pagal dvarininko žodinius ar rašytinius nurodymus, taip pat kurti ir naujas elgesio normas to paties dvaro interesais. Pagrindinės sankcijos, kuriomis buvo garantuojamas dvaro teisės normų privalomumas – fizinės kūno baudmės (plakimas rykštėmis, mirties baudmė), įkalinimas privačiame dvaro kalėjime, piniginių baudos, papildomi privalomi darbai... Šių sankcijų dydis kai kuriuose dvaruose buvo normuojamas. Dvaro savininkas, pasak A. Šapokos, „plaka nusižengusį kiek patinka, o savo tarnų teisę paskirti rykščių skaičių riboja“: Zytelos dvaro ekonomui leidžiama pačiam skirti iki 30 rykščių vyrui ir 20 rykščių moteriai, Juncevičių administratoriui – iki 10, Gardino ekonomijoje neleista skirti daugiau kaip 5 rykščių⁹. Pavienio nepaklusnumo atvejais kartais pats dvaro savininkas, nuomininkas ar jų paskirtas valdytojas kartu būdavo ir privalomų paliepiamų, dažniausiai žodinių, davėjas ir jų užtikrinimo prievarta vykdytojas¹⁰. Šiuo požiūriu galima net tvirtinti, kad dvaro teisės privalomumas buvo garantuojamas operatyviau ir efektyvesnėmis priemonėmis, negu statutinės teisės, kurios paliepimai „bajorų demokratijos“ sąlygomis retai buvo vykdomi¹¹.

Steigiamųjų teisės aktų (fundacijų, testamentų) privalomumas (įvykdytinumas) buvo garantuojamas paties fundatoriaus tam reikalui specialiai skiriamu turtu.

8 V. Raudeliūno liudijimu, „feodalinėje Lietuvoje veikė daug tėvoninių dvarų teismų“. Žr. *Biržų dvaro teismo knygos, 1620–1745*, supra note 2, p. 34.

9 Pawlik, S. *Polskie instruktarze ekonomiczne z konca XVII i z XVIII wieku*. Kraków, I, 1915, p. 38, 109, 128; Šapoka, A. Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII am. *Lietuvos praeitis*. I. Kaunas, 1941, p. 592; Kutrzeba, St.; ks. Mankowski, A. *Polskie ustawy wieskie XV-XVIII w.* Archiwum Kom. *Prawniczej*. XI. Karków, 1938.

10 1747 m. Padubysio-Stachovščiznos dvaro Darataičių kaimo valstiečiui Antosevičiui (*Antosiewicz*), pagaminusiam dvarui dvi salyklas (*slod*), to dvaro nuomininkas Naugarduko pataurinkas M. Užlovskis pavedė per savo tarną tą pačią dieną trečią kartą gaminti salyklą. Nurodytu laiku valstiečiui neatėjus į dvarą, Užlovskis, su savo žmonėmis atjogęs į valstiečio sodybą, radęs šį su žmona už stalo pietaujančius, smogęs jam į veidą, sukruvinęs, o paskui lazda žiauriai, vos ne iki mirties sumušęs. Leisgyvį užsodinęs ant arklį, kojas po arklį surišęs, išsivedė į dvarą. Ten jį įmetęs į pirtį ir pririšęs prie stulpo, laikęs iki vakaro, kur šis vos nenumiręs. Po kurio laiko išsilaisvinęs iš virvių valstietis pabėgęs ir pasislėpęs kaimyniniame V. Pšeciševskio Katauskių dvare. Apie tai sužinojęs Užlovskis su savo žmonėmis jį vėlei sugrąžinęs į dvarą, kalino savo privačiame kalėjime. Proces, J. Gabszewicza na Marcina Užłowskiiego, 1747.IX.26. LVIA, SA, *Žemaičių pilies (miesto) teismo knyga* (toliau – ŽPTK), 1747, Nr. 14545, l. 492–493.

11 „Vyriausiasis Tribunolas, kaip ir kiti to meto teismai, neturėjo administracinio (policinio) organo, kuris būtų užtikrinęs jo sprendimų vykdymą. (...) Jų sprendimų vykdymas dažniausiai baigdavosi tuo, kad bajoras, pas kurį vykdavo vaznys su šlėktomis išieškoti priteistų pinigų, neįsileisdavo jų netgi į savo dvarą ir jiems telikdavo viena – sugrįžus įrašyti į Tribunolo knygas pranešimą, kad atsakovas neleido vykdyti sprendimo“. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai 1583–1655*. Parengė Raudeliūnas, V.; Baliulis, A. Vilnius: Mintis, 1988, p. 21.

3. Dvarų teisės definicija

Dvaro teisę galima apibrėžti kaip *sistemą privalomo elgesio taisyklių, kurių dvaro savininko arba jo įsteigtų institucijų, pareigūnų ir kurios skiriamos tiek dvaro vidaus tvarkai nustatyti, palaikyti, tiek ir įvairioms dvaro kultūrinėms iniciatyvoms norminti, legalizuoti ir garantuoti*. Dvaro teisės normos, savo forma dažniausiai būdamos normomis *ad hoc*, savo turiniu tarnavo tiek privačiam, tiek ir viešajam interesui.

Ši teisės normų sistema vadinama „dvaro teise“ tik todėl, kad jos subjektas – konkretus dvaras (savininkas, jo įsteigtos institucijos ir pareigūnai) ir ji pirmiausia skiriama dvaro interesams įgyvendinti.

4. Dvarų teisę sudarančių teisės aktų rūšys

Dvaro teisę XVI–XVIII a. sudarė šie teisės aktai: 1) *inventoriai*, 2) *fundacijos*, 3) *miestelių nuostatai*¹², *instrukcijos*, 4) *dvarų išsirūpintos valdovų privilegijos ir joms įgyvendinti dvarų kuriamos taisyklės (ordinacijos)*, 5) „*laisvės kortos*“ (*karty wolności*), 6) *žmonių ateivių laisvės apsaugos sutartys*, 7) *dvaro teismo sprendimai*, 8) *testamentai*, *turintys steigiamųjų teisės normų*, 9) *pirkimo-pardavimo, užstato, paskolų, disponavimo įvairiais ūkio objektais (dvaro žemių, nelaisvų žmonių, malūnų, karčemių, dervos duobių, „propinacijos teisės“ nuomos) sutartys* ir kitos.

Visus šiuos teisės aktus dar galima suskirstyti į dvi ar net tris pagrindines kategorijas: vienais iš jų buvo įgyvendinama dvaro valdžia savo pavaldiems žmonėms ir garantuojamas dvaro ūkinis gyvenimas, jo plėtra (tai pirmiausia inventoriai, nuostatai, instrukcijos, iš dalies dvaro teismų sprendimai, pirkimo-pardavimo, užstato, nuomos ir kitokio civilinio pobūdžio teisės aktai), kitais – skelbiamos ir įgyvendinamos įvairios dvarų kultūrinės iniciatyvos, tarnaujančios viešajam interesui (fundacijos, testamentai, turintys steigiamųjų teisės normų, „laisvės kortos“ ir kolektyvinio juridinės laisvės suteikimo aktai, laisvės apsaugos sutartys...), gali būti skiriami mišrūs teisės aktai, kuriuose gali būti kartu formuluojamos ir pirmųjų, ir antrųjų teisės aktų normos.

Dvaro teisės aktų įvairovė rodo, kad pagal savo reguliavimo objektą dvaro teisė buvo kompleksinė: ji apėmė skirtingų teisės šakų normas: daugiausia ūkinei, civilinei teisei būdingas, taip pat baudžiamosios bei steigiamosios teisės normų. Ir tai suprantama, nes tai buvo kita, santykinai savarankiška teisės normų sistema, daugeliu atvejų egzistavusi paraleliai valstybinei. Jos kompleksiškas kilo iš jos reguliavimo objekto specifikos: jai reikėjo turėti tiek elgesį reglamentuojančių, sankcijas nustatančių, tiek ir kultūrinės dvaro iniciatyvas legalizuojančių ir jų įgyvendinimą garantuojančių (steigiančiųjų) teisės normų (fundacijos ir fundacinių normų turintys testamentai). Dvarų teisė reglamentavo tą dalį socialinių santykių, kurių tiesiogiai nereguliuo valstybės sta-

12 Plačiau žr. Baliulis, A. Apie Lietuvos miestelių nuostatus XVI–XVIII amžiuje. *Istorijos akiračiai*. Vilnius: LII, 2004, p. 197–218. Daug medžiagos dvarų teisei teikia Šapokos, A. Bajoriškoji „demokratija“, taip pat kitas to paties laikotarpio jo veikalas *Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII am. Lietuvos praeitis*. I tomas Stakauskas, J. (red.). Kaunas, 1941, p. 469–540, 569–604.

tutinė teisė, bet kurių reguliavimo reikalavo realūs dvarų funkcionavimo bei regiono žmonių pasaulėžiūriniai, edukaciniai ir kitokie poreikiai.

Žinant temos platumą, šiame ribotos apimties straipsnyje atkreipiamas dėmesys tik į patį dvaro teisės faktą, jos pagrindinius požymius, bandant pagrįsti dvarų teisę kaip santykinai savarankišką ir atskirą istorinių teisės tyrimų objektą. Čia aptarsime tik kai kuriuos dvaro teisę sudarančius aktus, pirmiausia remiantis atskiro regiono istorine medžiaga.

4.1. Inventoriai – pirmieji dvaro rašytinės teisės paminklai ir dvarų savivalės santykinio apsiribojimo aktai

Žymiausių dvaro teisės aktų dalį sudarė tie inventoriai, kurie reglamentavo esminę dvaro ir jo valstiečių santykių dalį, normino dvaro ir jo valstiečių prievolinius, o kartais ir paternalistinius santykius. Čia pirmiausia išvardijami prievartinio darbo tipai (činčas, lažas, gvoltas, naktiniai kūlimo darbai (*okurki*), duoklės, mezliavos, pastotės, dvaro statinių, kapinių tvorų statymas ir taisyimas, sargybų ėjimas...) ir šių prievolių apimtys. Iki Žygimanto Augusto 1557 m. Valakų reformos įstatymo (*Устава на волоки господажа короля его милости у во всем Великам Княжестве Литовским*) baudžiauninkų prievolės tiek valstybiniuose, tiek ir privačiuose dvaruose nebuvo reglamentuojamos jokių teisės aktu ir priklausė grynai pono, jo urėdo nuožiūrai ir pačių valstiečių gebėjimui jas vykdyti. Tai buvo paprotinės teisės stadija dvaro ir kaimo santykiuose.

Minėtas Valakų reformos įstatymas siekė sunorminti baudžiauninkų prievolių tipus, dydžius, pirmiausia valstybiniuose, arba Didžiojo kunigaikščio dvaruose, vėliau – ir privačiuose bajorų dvaruose, visa tai surašant į atitinkamą dokumentą, vadinamą dvaro inventoriumi. Įregistruoti į Žemės arba Pilies teismų ar Vyriausiojo Tribunolo knygas, kaip minėta, jie įgydavo oficialaus dokumento, o jo normos – teisės normų statusą. Formaliai jie tapdavo savotiškais baudžiauninkų „konstitucijomis“, nes reiškė tam tikrą rašytinį dvaro įsipareigojimą ir savo valios (savivalės) apsiribojimą dvarui priklausančių žmonių atžvilgiu. Iš baudžiauninko dabar bent formaliai buvo galima reikalauti tik tokių prievolių ir tokio jų dydžio, kaip jos aprašytos inventoriuje; visos kitos traktuotinos kaip neteisėtos. Kiek realiai laikytasi inventoriuose nustatytos tvarkos, žinoma, atskiras klausimas, nes jokia valdžios institucija to nekontroliavo ir negalėjo kontroliuoti: dvarininkai turėjo visišką valią savo valstiečių atžvilgiu. Pavyzdžiui, Valakų reformos įstatymas buvo nustatęs baudžiauninko šeimai, valdančiai valaką žemės, 2 savaitines lažo dienas, o privačių dvarų inventoriai dažnai nustatinėjo 2–3 ar net 4 savaitines privalomo darbo dienas nuo pusės valako ar net ir nuo mažesnės jo dalies.

Inventorinis prievolių aprašymas, kaip rodė praktika, buvo tam tikras realus juridinis valstiečių gynimo būdas bent tais atvejais, kai žemės su valstiečiais būdavo perduodamos pagal nuomos arba užstato teisę. Iš nuomininko arba užstato valdytojo reikalauta, kad tos prievolės, kurios nurodytos inventoriuose, nebūtų didinamos ir nebūtų įvedamos naujos. Štai Šaukoto dvaro savininkas Steponas Bilevičius, 1643 m. išnuomodamas savo dvarą Karoliui Sumorokui, sutartyje specialiai įrašė normą, draudžiančią didinti išnuo-

mojamų baudžiauninkų prievoles labiau negu jos aprašytos „įstatyme ir inventoriuje“¹³. Lyduvėnų dvaro savininkas Žemaičių žemės teisėjas, Mosteikiškių seniūnas Leonas Šemeta, 1701 m. birželio 25 d. užstato teise perleisdamas trejų metų laikotarpiui Bula-
vėnų kaimo baudžiauninkus Žemaičių žemės teismo raštininkui Juozui Chrestovskiui, irgi specialiai nurodė, kad „ponas raštininkas“, perėmęs užstato teise valdyti minėtus dvaro baudžiauninkus, neturės teisės iš jų reikalauti naujų prievolių arba esamas didinti¹⁴. Padubysio-Stachovščiznos dvaro nuomininkui Martynui Užlovskiui padidinus nuomojamo dvaro baudžiauninkų prievoles, 1747 m. buvo kilęs ilgalaikis konfliktas su jų savininku Jurgiu Gabševičiumi¹⁵.

Kita vertus, inventorių įvedimas nereiškė, kad su inventoriais privačiuose dvaruose iš karto ir visuotinai buvo pereinama ir prie prievolių reglamentavimo. Dalis dvarininkų neskubėjo naudotis inventoriaus idėja, bent ta jos dalimi, kuri reišė viešus rašytinius dvaro įsipareigojimus, galinčius bent kiek varžyti feodalo valią priklausomų žmonių atžvilgiu. Nagrinėjamo Šiluvos regiono inventoriams, kurie čia žinomi tik nuo XVI a. pabaigos, būdinga tai, kad juose, bent iki XVII a. vidurio, dažniausiai išvis nenurodomi konkretūs baudžiauninkai (Padubysys-Katauskiai, 1591, Pašakarnys, 1595), o tik jų kaimai arba tik išvardijamos baudžiauninkų šeimos, valdomos žemės dydis, bet ne jų prievolės; dažnai tebevertota paprotinė norma: „*pagal senąsias tarnybas*“ arba „*paliekama pono nuožiūrai*“. Melcherio Zavišos Šiluvos dvaro su Pašakarnio palivarku pardavimo 1591 m. rugsėjo 1 d. Sofijai Vnučkieni sutartis, kuri parduodamo turto aprašo išsamumu prilygo inventoriui, išvardija tik to dvaro baudžiauninkų šeimas, bet nutyli jų prievoles. Net ir tarnybinių bajorų prievolių dalis šioje pirkimo-pardavimo sutartyje paliekama paties savininko nuožiūrai. Jos neminimos ir gana išsamiai sudarytame 1592 m. sausio 31 d. Aukštadvario, taip pat 1595 m. spalio 16 d. Žemaičių pakamario Jarošo Stankevičiaus-Bilevičiaus Šaukoto dvaro Levikaimių ir Daužnagių kaimų prie Gumertos upės (Tendziogalos valsčius) baudžiauninkų, perleidžiamų užstato teise minėtai S. Vnučkieni. Prievolių klausimas paliekamas naujosios valdytojos nuožiūrai¹⁶. Nieko apie baudžiauninkų prievoles nekalbama ir 1629 m. liepos 4 d. Žaiginio dvaro dalybų inventoriuje, nors smulkiai išvardijamos to dvaro Paežerio ir Maižiškių kaimų baudžiauninkų šeimos ir jų nariai.

Tai duoda pagrindo teigti, kad dalis dvarininkų ir po Valakų reformos, įvedusios valstybiniuose dvaruose inventorius ir prievolių juose privalomą nurodymą, bent minimo regiono ribose, dar ilgai nebuvo pasiruošusi priimti šią normą visa apimtimi. Prievoles išvardinti dvarininkai buvo labiau linkę tais atvejais, kai dvaras ar jo dalis išnuomojama ar užstato teise perduodama svetimam valdymui, nes tokiu atveju būdavo konk-

13 Zeznanie Stephana Bilewicza panu Carolowi Sumorokowi, 1643.IV.8. Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (toliau – LVIA), Senieji aktai (toliau – SA), Žemaičių žemės teismo knyga (toliau – ŽŽTK), 1643 m., Nr. 14661, l. 299–302.

14 *Ibid.*

15 Zeznanie Leona Szemeta sędzia X. Żmudz. Jozefowi Jerzemu Chrestowskiemu ciwunowi Gondinskiemu pisarzowi ziemskiemu X. Żmudz., staroscie Rosiensiemi. Inwentarz wsi Bułowiany. Pisan w Rosieniach, 1701.I.25. LVIA, SA, ŽŽTK, 1701 m., Nr. 14742, l. 242–243.

16 Proces, J. Gabszewicza na Marcina Užłowskiego, 1747.IX.26. LVIA, SA, ŽPTK, 1747 m., Nr. 14545, l. 492–493.

retinama ne tik perduodamo turto vertė, bet ir apribojama ne savininko, o nuomininko ar užstato teisės turėtojo valia, kad galimu prievolių pasunkinimu nebūtų nuskurdinami nuomojami baudžiauninkai, nebūtų kuriam laikui sumažinamas jų gebėjimas vėliau vykdyti prievolės dvaro savininkui.

Tačiau nuo XVII a. antros pusės baudžiauninkų prievolių išvardijimas inventoriuose jau tampa visuotine norma, liudijanti apie dvaro ir valstiečių santykiuose jau įvykusį visuotinį perėjimą nuo paprotinės prie rašytinės teisės ir kad šis perėjimas apima ir regioninį reguliavimą.

Inventoriai turėjo ir kitų teisinių prasmų, pirmiausia tarnaujančių dvaro interesui: jie „pririšo“ valstiečius prie konkrečių dvarų, tapo tokios priklausomybės rašytiniais įrodymais, ypač tais atvejais, kai reikėdavo per teismus susigrąžinti pabėgusį baudžiauninką. Vėliau tai buvo ir juridinis pagrindas garantuoti viešąjį interesą, diferencijuojant valstybės nustatomus dvarams padūmės ir pagalvės mokesčius.

Socialinės inventorių normos. Kai kuriuose inventoriuose buvo ir socialinės globos normų, liudijusių, kad atskiri dvarai, kaip minėta, buvo susisaistę su baudžiauninkais ir paternalistiniais santykiais. Padubysio-Stachovščiznos dvarininkų Stepono ir Magdalenos Narkevičių 1677 m. sudarytame inventoriuje sakoma, kad „dėl nuskurdimo“ paimti į dvarą bevaikiai dailidė Mykolas Jurgaitis su žmona Kosiuta Jonaite, o „dėl sveikatos netekimo“ – laisvas žmogus duoklininkas Dovydas Vaičiulaitis¹⁷. 1751 m. Aukštadvario dvaro inventoriuje minimos keturios tokių baudžiauninkų šeimos (dvi – Vilkiškių ir dvi – Avižų kaimuose), gaunančios iš dvaro diferencijuotos paramos (*pomagi*), dažniausiai javais: Baltramiejus Eimutaitis nevedęs su tėvu iš Avižų kaimo gauna iš dvaro 3 pūrus miežių, pūrą rugių, karvę ir dvi avis; o Teodoras Šnutavičius nevedęs – 2 pūrus rugių, Juozas Kulėšius iš Vilkiškių kaimo – 4 pūrus rugių, pūrą žirnių ir dvi avis¹⁸. Prie globos normų turinčių dvaro teisės aktų galima priskirti ir tuos dvarininkų testamentus, kuriais būdavo įpareigojami dvarininko valdų paveldėtojai globoti ir nuo baudžios atleisti savo buvusius baudžiauninkus, bet, matyt, dėl sveikatos ar amžiaus jau nepajėgiančius savarankiškai savimi pasirūpinti („laisvės kortos“ paprastai būdavo suteikiamos jau nebejauniems valdiniam, kai dvaras iš jų jau būdavo išspaudęs pagrindines jėgas). Taip 1735.IV.2 Kaunatiškės dvarelis (Tendziogalos pavietas) savininkas Povilas Papkevičius testamentu atleidęs nuo baudžios Joną Kličą ir jo šeimą, įpareigojo savo žmoną laikyti Kličo šeimą „*prie savęs iki jų gyvos galvos*“¹⁹.

Į šią globą, žinoma, galima žiūrėti dvejopai: paėmimas dvaran asmens, netekusio sveikatos, galėjo reikšti tam tikrą humanizmą tais atvejais, kai iš tokio asmens jau nebesitikima sulaukti darbininko ateityje; kitu atveju parama teikiama laikino nuskurdimu atveju tikintis išsaugoti valstietį kaip ateities prievolių vykdytoją. Čia kalbama apie dvi nuskurdusių ir savimi pasirūpinti nepajėgiančių baudžiauninkų kategorijas: pirmuosius

17 Padubysio-Stachovščiznos dvaro inventorių, sudarytas Raseiniuose 1677 m. birželio 6. Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (toliau – VUB), f. 7, ŽPTK, 1677 m., l. 90-91.

18 Aukštadvario dvaro inventorių, sudarytas Pranciškos Dorohiničaitės-Šimkuvienės parduodant dvarą Antanui-Jurgiui Kontrimui, 1751 m. gegužės 4 d. LVIA, SA, Vyriausiojo Tribunolo knyga, 1751 m., Nr. 114, l. 1041-1042.

19 LVIA, SA, ŽPTK, 1736 m., Nr. 14530, l. 457.

reikėtų suprasti kaip paimamus į dvarą, kad jie būtų maitinami dvare gaminamu maistu, o antruosius kaip gaunančius iš dvaro javų ir kai kurių gyvulių kaip priemonių savarankiškai išsimaityti. Dvaro pareigą maitinti nelaisvą žmogų (duoti jam javų ir žemės) buvo nustatyta Žygimanto Senojo 1529 m. instrukcijoje²⁰. Pirmasis Lietuvos Statutas (XI sk. 11 paragrafas) šią pareigą buvo nustatęs tik nelaisvos dvaro šeimos atžvilgiu ir tik bado metu: jos atsisakius, nelaisvas žmogus tampa laisvas: jei kas bado metu išvartytų iš dvaro šeimyniškį, o šis bado metu kaip nors išmystų, tas skelbiamas laisvu žmogumi²¹. Tačiau kaip rodo anksčiau minėti faktai, dvaro inventoriaus normos šią statutinę normą galėjo gerokai pakoreguoti, išplėsti, prisiimant dvarui pareigą išlaikyti ne tik šeimyniškius, baudžiauninkus, bet kartais ir laisvus žmones.

Socialinės globos praktika kai kuriuose regiono dvaruose galiojo ir XX a. pradžioje, kai dvaras jau santykiavo su juridškai laisvais samdiniais ir pagal ano meto viešąją teisę nebuvo įpareigotas rūpintis savo samdiniais, pasibaigus samdos sutarties terminui. Kai kurie visą gyvenimą dvarui dirbę samdiniai, kumečiai, pasenę ir netekę sveikatos, buvo dvaro iš dalies išlaikomi, jiems duodant kumetynuose butą, kurą, kai kur „stalą“ (maistą) ir tai buvo daroma remiantis paties dvaro kuriama teise *ad hoc*. Šnabavičių paveldėtojų valdomame Roglaičių dvare 1926 m. trim nusenusiems samdiniams-emeritams nemokamai duotas butas²², Prano Kontrimo Skaraitiškės dvare keturiems emeritų šeimoms – pusė jų anksčiau gauto atlyginimo, o keturiems asmenims – visas išlaikymas; to paties dvaro Bagušių palivarke vienai samdinių emeritų šeimai irgi skirtas visas dvaro išlaikymas²³. Aukštadvario dvare 1924 m. butu ir maistu buvo aprūpinti trys samdiniai emeritai²⁴. Ir tai greičiausia buvo daroma ne pagal rašytinę teisę.

Tai rodo, kad dvarų vidaus teisę turėjo savyje ir socialinės teisės normų, ypač laisvų žmonių atžvilgiu daug anksčiau, negu jos pasirodė valstybės įstatymuose. Todėl sieti socialinių normų istoriją tik su valstybės kuriama teise, reikštų žymiai pavėlinti ir susiaurinti socialinės globos ir jos reglamentavimo Lietuvos teisėje idėją ir kartu nutylėti dvarų teisėkūros vaidmenį šioje srityje.

Sąlygos bausti prasižengusį mirties bausme. Nors dvarininkai turėjo teisminę valdžią (teisę) teisti ir bausti savo baudžiauninkus, taip pat ir mirties bausme, tačiau Šiluvos regione nėra žinoma atvejo, kad nusižengęs baudžiauninkas būtų tokia bausme nubaustas. Štai jau minėtas Šaukoto dvarininkas Steponas Bilevičius, 1643 m. išnuomojęs Kauno stalininkui Karoliui Sumarokui Šaukoto dvarą su baudžiauninkais, nuomos sutartyje specialiai nurodė: jei nuomininkas K. Sumarokas norėtų už kurį tai nusižengimą bausti prasižengusį baudžiauninką mirties bausme (*garlem* – pakariant), tai tokios teisės jis neturįs ir privalęs per teismo vaznį apie tokį nusižengimą pranešti to baudžiaun-

20 Jablonskis, K. XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. *Praeitis*. I tomas. Janulaitis, A. (red.). Kaunas, 1930, p. 193–194.

21 *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*. Vilnius: Vaga, 20001, p. 239–240.

22 Žinios apie Roglaičių dvarą, 1926.II.23. Lietuvos centrinis valstybinis archyvas (toliau – LCVA), f. 1248, ap. 2, b. 1529, l. 21–22.

23 Žinių lapas apie planuojamą paimti žemės reformos reikalams Skaraitiškės dvarą su Bagušių ir kitais palivarkais, 1926.XII.6. LCVA, f. 1248, ap. 2, b. 1419, l. 75.

24 Žinių lapas apie Leonijos Kontrimaitės Aukštadvario dvarą, paimamą žemės reformos reikalams, 1924.I.30. LCVA, f. 1248, ap. 2, b. 1429, l. 4.

ninko savininkui²⁵. Kiek kitokią sąlygą buvo nustatęs Žaiginio savininkas Vladislovas Kierdėjus, 1661 m. perduodamas Zigmantui Dževeckiui užstato teise valdyti Žaiginio dvarą. Perleidimo akte sakoma: „*jei baudžiauninką reikėtų bausti mirties bausme („na garlo“), tai bičiulis turi teisę teisti, bet su laisva apeliacija*“²⁶. Tą „apeliaciją“ čia, matyt, reikia suprasti kaip savininkui priklausančią galutinio sprendimo teisę.

Žinomas vos vienas atvejis, tiesa, kriminalinis, kai Šaukoto dvarininkas, buvęs Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo teisėjas (deputatas) Kazimieras Stankevičius, padedamas savo žmonos Evos Vencevičiūtės, tarnų ir šeimyniškių, 1754 m. liepos 16 d. pagrobė laisvą merginą Oną Michalčiūtę, „*nesusaistytą jokia baudžiavine priklausomybe, be jokio tyrimo ir teismo, o vien tik pykčio pagautas, nekreipdamas dėmesio nei į savo kilmingąjį luomą, nei į tą faktą, kad yra mūsų, šlėktų, jam patikėta valdžia kaip Žemaičių kunigaikštystės stalininkui ir kaip Tendžiogalos pavieta rotmistrui, pats tą merginą nusitempęs į mišką ir, paneigdamas krikščioniškų valstybių papročius, katalikui ir bajorui būdingą orumą, ją pakorė ant medžio šakos*“²⁷.

4.2. Fundacijos kaip steigiamieji dvaro teisės aktai

Speciali dvaro teisės aktų rūšis – fundacijos, kuriomis buvo nustatomos ir legalizuojamos atskirų bajorų steigiamosios iniciatyvos. Jų pagrindu, pavyzdžiui, Šiluvoje ir jos regione buvo steigiamos pirmosios katalikų (1457) ir evangelikų (1592) bažnyčios, altarijos, koplyčios, senelių prieglaudos, Marijos garbinimo katalikų bažnyčioje „kursas“, (1651) religinės „brolijos“, Žaiginio pranciškonų vienuolynas (1762), Šiluvos evangelikų aukštesnioji (1592) ir katalikų (1643) parapiinė mokykla, nustatomi jose dėstomų žinių tipai, vidaus tvarka, kvalifikaciniai ir pasaulėžiūriniai reikalavimai mokytojams ir pamokslininkams, jų atlyginimų dydžiai, skiriami šių institucijų veikimui užtikrinti turtai²⁸. Dvarininkai fundatoriai įgydavo teisę parinkti savo įsteigtoms bažnyčioms, koplyčioms kunigus, tų bažnyčių ir koplyčių rūsiuose laidoti savo artimuosius ir t. t. Pavyzdžiui, jau minėta Sofija Vnučkienė 1592 m. dviem steigiamaisiais aktais nustatė kalvinistiškos bendruomenės veikimo tvarką, fundavo minėtą aukštesniąją mokyklą, skyrė jai ir naujai statomai kalvinistų mūro bažnyčiai lėšų ir galiausiai dovanojo patį Šiluvos dvarą. Tokių steigiamųjų (fundacinių) normų dažnai turėjo ir atskirų didikų testamentai. Taip Žaiginio dvarininkas Laurynas Nagurskis 1762 m. birželio 12 d. testamentu įsteigė Žaiginyje pranciškonų vienuolyną, skyrė jam žemių, testamentu Jurgis

25 Zeznanie Stephana Bilewicza Carolowi Sumarokowi, 1643.IV.8. LVIA, SA, ŽŽTK, 1643 m., Nr. 14661, l. 299–302.

26 VUB, f. 7, ŽPTK, 1661 m., Nr. 21/14473, l. 124–125.

27 Proces, S. Herubowicza na Stankiewiczza stolnika žmudzkiego, 1762.V.17. LVIA, ŽPTK, 1762 m., Nr. 14560, l. 715.

28 Tai Geišės dvarininko Petro Gedigaudo 1457 m. Šiluvos katalikų bažnyčios fundacija, S. Vnučkienės Šiluvos kalvinistų mūrų bažnyčios, aukštesniosios mokyklos, senelių prieglaudos 1592 m. sausio 4 ir 7 d. steigimo ir aprūpinimo turtais aktais, Gabrieliaus Skaraičio ir jo žmonos Zuzanos Semaškaitės iš Skaraitiškos dvaro 1643.X.10, 1663.V.6 katalikiškos pradžios mokyklos, altarijos steigimo aktai A. Sirpovičiaus – altarijos prie Šiluvos bažnyčios, Igno Valerijono Gedimino ir Karolio Jančiausko 1768.IX.9 senelių prieglaudos, Kristupo Kochano 1651.VI.3, Lauryno Nagurskio 1761.V.23, Jono Ivanovičiaus 1720.X.11, Jurgio Vladislovo Horodeckio, 1711.VIII.10 ir kitos fundacijos.

Horodeckis 1710 m. rugpjūčio 10 d. – Velpesių dvaro Vitkiškės koplyčią²⁹, o vėliau jo paveldėtojai – joje altariją (1796 m.)³⁰, Šaukoto dvarininkas K. Kochanas irgi testamentu (1650 m.) įsteigė Šiluvos bažnyčioje – Marijos garbinimo kursą „*Officium parvum* ...“³¹ ir kt.

Kad šie steigiamieji teisės aktai būtų vykdomi, o jais nustatoma tvarka ginama valstybės teismuose ir kitose institucijose pagal fundatoriaus valią, jie turėjo atitikti tam tikrus rekvizitus, jau paimtus iš statutinės teisės: juos privalėjo pasirašyti, be paties fundatoriaus arba testatoriaus, ne mažiau kaip du liudytojai, o fundaciniams įpareigojimams įvykdyti ir prižiūrėti skiriami garbingi ir pasitikėjimo verti asmenys. Pavyzdžiui, anksčiau minėtų S. Vnučkienės 1592.I.4 ir 7 d. fundacinių aktų vykdytojais ir prižiūrėtojais paskirti šeši žinomi ano meto apylinkės dvarininkai ir valstybės pareigūnai: karaliaus maršalka žemaičių seniūnas ir Šauduvos tįjūnas Aukštadvario ir Žaiginio dvarų savininkas Vaitiekus Bilevičius, fundatorės įsūnis Ariogalos tįjūnas ir Žemaičių žemės vaiskis Sebestijonas Kenstortas, Lyduvenų dvarininkas ir žemaičių pakamaris Vaitiekus Radziminskis, žemaičių pasieniūnis ir Volkoviskio vėliavininkas Stanislovas Klausgailavičius Pukšta, Žemaičių žemės teismo raštininkas Mykolas Burba (Burbiškių dv.) ir žemaičių pilies teismo teisėjas Mikalojus Kenstortas. Fundatorė nurodė, „*jei kuris iš tų šešių asmenų būtų Dievo pašauktas pas save, tai kiti likę, tarpusavyje susižinoję ir suvažiavę į vieną vietą, turi išsirinkti dar vieną, kad visada būtų šeši asmenys – prižiūrėtojai šio šventojo reikalo ir mano nutarimo. O jų palikuonys arba kokie nors artimieji neturi būti prileidžiami prie šio reikalo tvarkymo. Bet jeigu kuris iš jų bus išrinktas pagal šį mano nutarimą, tai tas liks prižiūrėtoju. Įpareigoju juos visus ir kiekvieną atskirai, kad šiame darbe niešeškotų asmeninės naudos, o siektų kuo didesnės garbės Aukščiausiajam Viešpačiui.*“³²

Kad šie fundaciniai aktai buvo pripažįstami teisės aktais, o jų nustatyta tvarka ginama feodalinės Lietuvos viešosios teisinės sistemos, rodė kad ir 1602–1622 m. Žemaičių žemės teisme ir Vyriausiajame Tribunole (*compositum iudicium*) spręsta byla dėl sugrą-

29 Testament Jerzego Władysława z Pietkiewicz Horodeckiego Matheuszowi Horodeckiemu łowszemy Belskiemu, pisan w Podubisiu Welpesiach, 1710.VIII.10 (įreg. 1711.III.11). LVIA, SA, ŽPTK, 1712 m., Nr. 14508, l. 176–182.

30 Antano ir Pranciškos Kelpšaitės Horodeckių ir Onos Petkūnaitės-Sacevičienės fundacijos aktas, kuriuo jie steigia Vitkiškės altariją, rašyta Bagušaiciuose, 1796 m. sausio 6 d. (įreg. 1796.III.25). LVIA, SA, ŽPTK, 1795-1797 m., Nr. 14572, l. 236–237.

31 Testament nieboszczyka Krzysztopha Kochana należący Kapituły Żmudzkiej, pisan w Łakowie, 1650.VI.3, (įreg. 1650.X.29). LVIA, SA, ŽŽTK, 1650 m., Nr. 14673, l. 702–703.

32 S. Vnučkienės fundacijos aktas, kuriuo ji dovanoja Šiluvos evangelikų bendruomenei Šiluvos dvarą su Pašakarnio palivarku, steigia čia aukštesniąją mokyklą ir aprūpina ją turtais, 1592.I.4, (įreg. Žemaičių žemės teisme 1592.I.9). Šio akto teksto vertimą į liet. kalbą žr. Vaišvila, A. *Šiluvos apšvieta 1592–1992*. Vilnius, 1999, p. 299; Panašiai savo fundacijos įgyvendinimo tvarką buvo nustatęs ir G. Skaraitis: „Dabar globėjais ir vykdytojais kviečiu šiuo metu Marcijoną Eigirdą, mano sesers vyrą, ir Stanislovą Gabševičių, irgi sesers vyrą, kurie iš savo geros valios sutiko ir kurių vaikai turi teisę mokytis [Šiluvos mokykloje – A.V.]. Jei kuris iš tų dviejų testamento vykdytojų nepanorėtų būti vykdytoju, tada prašau Šidlavos kleboną ir kunigą-altaristą, taip pat ir minėtus vykdytojus patiems parinkti vykdytojus, kurie iš savo pamaldumo ir Dievo meilės tinkamai vykdytų mano legaciją; bet jų niekada negali būti mažiau kaip du. *Skaraičio, G. Padubysio dvaro testamentas, 1643 m. spalio 10 d. (įreg. 1643.X.20)*. LVIA, SA, ŽŽTK, 1643 m., Nr. 14662, l. 402–405.

žinimo iš evangelikų valdymo Šiluvos katalikų bažnyčiai jos fundacinių žemių, kurios tai bažnyčiai buvo užrašytos pagal P. S. Gedigaudo 1457 m. fundaciją; tokiu pat būdu buvo susigrąžintos ir Kelmės bei Raseinių katalikiškų bažnyčių fundacinės žemės.

Dvarininkų steigiamieji teisės aktai ano meto Lietuvos socialiniame ir teisiniame gyvenime turėjo ypatingos reikšmės, nes valstybė nesteigė regionuose bažnyčių (išskyrus Didįjį Kunigaikštį Vytautą krikščionybės įvedimo pradžioje), mokyklų, senelių prieglaudų, nesprenė socialinės globos klausimų, nefinansavo ir neorganizavo lietuviškų knygų leidybos, nedalyvavo rengiant pedagoginius ir pastoralinius kadrus (išskyrus Vilniaus akademiją šalies mastu). Reformacijos judėjimas, jo materialinės bazės sukūrimas buvo bajorų privačios iniciatyvos rezultatas, besiremiantis išimtinai atskirų bajorų fundaciniais aktais. Šiais teisės aktais dvarai aiškiai veikė viešojo intereso naudai, kompensavo menką valstybės aktyvumą plėtojant regionų kultūrinį, edukacinį gyvenimą. Kur neveikė valstybė, ten šią spragą bandė bent iš dalies užpildyti dvaro teisė, legalizuodama įvairias dvaro kultūrinės iniciatyvas, nustatydamą jų įgyvendinimo tvarką ir priemones.

4.3. Karališkosios privilegijos – dvarų iniciatyvos pareiškimas

Kita su dvaro teise susijusi teisės aktų rūšis – Lenkijos karalių privilegijos, suteikusios teisę atskiriems dvarams rengti jų valdomuose miesteliuose savaitinius turgus. Nors tie aktai nebuvo paties dvaro kūriniai, bet jie buvo rezultatas dvaro iniciatyvos, nulėmusios ne tik patį privilegijos faktą, bet ir jos turinį. Tokios iniciatyvos regione pirmiausia ėmėsi Žaiginio dvarininkas Ukmergės vaisksis, Gardino vėliavininkas Vladislovas Kierdėjus, išsirūpinęs iš Lenkijos karaliaus Jono Kazimiero 1661 m. liepos 27 d. privilegiją³³ rengti jo dvarui priklausančiame Žaiginio miestelyje turgus (*targi*)³⁴. Po penkerių metų (1666 m. birželio 25 d.) jis surašė šios privilegijos įgyvendinimo nuostatus (ordinaciją), kuriais reglamentavo prekyvimo Žaiginio turguje tvarką³⁵. Šiluvos katalikų bažnytinis dvaras tokią pat privilegiją 1738 m. gruodžio 23 d. išrūpino iš Lenkijos karaliaus Augusto III, kuria buvo leista bet kurio luomo žmonėms, tiek vietiniams, tiek ir atvykstantiems laisvai Šiluvoje prekiauti arkliais, jaučiais, kitokiais raguočiais ir neraguočiais, javais (žieminiais ir vasariniais), sėklomis, linais, kitokiomis prekėmis, jomis keistis, tarpininkauti mainuose, atlikti kitokius teisėtus ir įprastus veiksmus, taip pat garantavo čia esantiems ir atvykstantiems pirkliams saugų ir netrukdomą atvykimą ir išvykimą³⁶.

33 Šio tipo valdovo leidžiami teisės aktai nors ir vadinosi „privilegijomis“, bet „privilegija“ čia neturėjo socialinio pavergimo prasmės, būdingos privilegijoms, kuriomis valdovas suteikdavo bajorams žemes su ten gyvenančiais valstiečiais ir kurios reikė teisę valdyti valstiečius, savintis jų darbą. Tai tik leidimas dvarui imtis tam tikros veiklos. Todėl jas tiksliau reikėtų vadinti ne privilegijomis, o karaliaus duodamomis verslo licencijomis.

34 Ištraukos iš įvairių Žaiginio dvaro dokumentų. Mokslų akademijos centrinės bibliotekos rankr. sk. (toliau – MACBRS), f. 37, A-8029, l. 23.

35 *Ibid.*, Patys nuostatai nerasti.

36 August III. Akt przywileju miasteczku Szydłowski na targi niedzielne służący, dan w Warszawie, 1738. XII.23 (iregist. 1738.XII.31). LVIA, SA, ŽPTK, 1738 m., Nr. 14532, l. 607.

4.4. „Laisvės kortos“ kaip asmens sugražinimo visuomenei teisės aktai

Į viešąjį interesą buvo orientuoti ir dvaro kuriami teisės aktai *ad hoc*, vadinami „laisvės kortomis“ (*karta wolności*), surašomos dvarininko ir skiriamos konkrečiau nelaisvo šeimyniško arba baudžiauninko teisiniam statusui pakeisti: baudžiamąją priklausomybę – juridine laisve, skelbiant nuo tos dienos asmenį laisvu: „galės tarnauti kam panorės“. Įregistruotos Žemaičių žemės ar pilies teismo knygoje, „kortos“, tapdavo oficialiosios teisės aktais, o jų turėtojas jau galėjo naudotis valstybės (teismų) apsauga nuo visu, kurie kėsintųsi į jo asmens juridinę laisvę.

„Laisvės kortų“ priėmimo motyvai. Jie įvairavo. Vieni dvarininkai naudojo si savo teise priimti „laisvės kortą“, siekiant paspartinti kurio nors savo priklausomo žmogaus profesinę raidą. Katauskių dvarininkas Aleksandras Katauskis, 1660 m. sausio 4 d. „laisvės kortos“ pagrindu atleisdamas nuo baudžiamos Sebestijono Valentinavičiaus sūnų siuvėją Juozą Sebestijonavičių, gyvenusį Šaukoto dvaro Jonaičių (*Janaycie*) kaime, kaip „*žmogų gerai išsilavinusį siuvėjo amato srityje*“, sakėsi, kad jam ir „jo bičiuliams“ imponavusi šio baudžiauninko pasiekta profesinė pažanga. Juozas Sebestijonavičius nuo mažų dienų ėmėsis siuvėjo amato, dirbęs įvairių miestų siuvėjų cechuose (Vilniuje, Kėdainiuose) ir toli pažengęs šioje amato srityje. A. Katauskis atleido jį nuo baudžiamos kartu su žmona, vaikais, jų palikuonimis ir su visu jų kilnojamuoju turtu (išlaisvinimas su kilnojamuoju turtu nebuvo dažnas atvejis), kad šis „*galėtų toliau tobulėti*“³⁷.

Tačiau dažniausiai „laisvės kortos“ būdavo suteikiamos už „ištikimą ir ilgą tarnybą“, patį išlaisvinimą kartais saistant su tam tikromis sąlygomis, neretai sunkiai įvykdomomis. Paluknio dvarininkas Adomas Račka 1629 m. rugpjūčio 3 d. raštu atleisdamas nuo baudžiamos Jono Mikutaičio sūnų Simoną, jo žmoną ir vaikus nustatė tokias jo išsilaisvinimo sąlygas: „*šiuo metu būdamas labai reikalingas pinigų, tą baudžiauninką Simoną Mikutaitį už 100 kapų liet. grašių užstatau Adomui Barovskiui iki 1632 m. Šventų Grabnyčių dienos ir įpareigoju jį uoliai tarnauti naujam šeimnininkui. Jei kartais neatbuvęs nurodyto laiko išeitų, tai vėl taptų nelaisvas.*“³⁸ Panašiai buvo pasielgusi ir Žaiginio dvarininkė Uršulė Nagurskienė, 1763 m. sausio 16 d. suteikdama laisvę savo Maižiškių kaimo baudžiauninkui Andriui Pečiuliui (*Peciulowi*). Šis baudžiauninkas įgyсіąs laisvo žmogaus statusą tik tada, kai po vedybų trejus metus išgyvens dvare ir prieš išvykdamas sumokės dvarui visas skolas, ūkiškai sutvarkys pastatus, aptvers jo pirksiai priklausančius laukus tvoromis ir prieš pusę metų įspės dvarą apie savo norą išvykti³⁹. Skaraitiškės dvarininkas Gabrielius Skaraitis 1643 m. spalio 10 d. testamentu nurodė, kad jis atleidžia nuo baudžiamos visus savo teglinius ir duoklinius „*žmones, gyvenančius Baltmiškėje, Pašakarnyje, Kručaičiuose ir kitur tokiu būdu, kad visa dabartinių šeimnininkų šeimyna savavališkai neišeitų, bet kiekvienas savo vietoje paliktų šeimnin-*

37 Zeznanie Alexandra Kotowskiego Jozephowi Sebestianowiczowi, pisan w Podubisiu, 1660.I.4 (įreg. 1660.I.10). VVU, f. 7, ŽPTK, 1660 m., Nr. 20/14472, l. 47–48.

38 Adomo Račkos raštas, kuriuo Simonas Mikutaitis su šeima atleidžiamas nuo baudžiamos. Paluknys, 1629. VIII.3 (įreg. 1329.IX.3). VUB, f. 7, ŽPTK, 1628–29 m., Nr. 3/14455, l. 361–362.

39 Akt karty od Nagurskiey chłopowi Peciulayciowi na wolność, pisan w Żoginiach, 1766.I.28. LVIA, SA, ŽPTK, 1766 m., Nr. 14562, l. 809.

ką, o ne tuščius namus. Ir jeigu kuris savavališkai išeis be dviejų testamentu vykdytojų leidimo, tai tas praras laisvę⁴⁰. Padubysio-Stachovščiznos dvaro paveldėtojai – broliai Teofilis, Adomas ir Aleksandras Stakauskiai 1685 m. kovo 8 d. suteikė laisvę dviem savo Darataičių kaimo baudžiauninkų Pranciškaus ir Mykolo Lukošaičių šeimoms be materialinių įpareigojimų, o tik su prašymu „*maldauti pas Viešpatį Dievą malonės mūsų protėvių sieloms*“⁴¹. Šis „prašymas“ nelaikytinas teisiniu, nes formuluotas kaip bendras moralinis pageidavimas, kurio vykdymas neturi apibrėžtų kriterijų.

Žinomi regione ir grupinio atleidimo nuo baudžiatvos aktai. 1593 m. balandžio 28 d. raštu S. Vnučkienė įpareigojo savo paveldėtojus paleisti į laisvę po jos mirties visus jai priklausančius nelaisvus žmonės iš Pašušvio, Šiluvos, Liolių, Rumboltiškės, Kolainių (*в Хвалайнях*) ir Sedos dvarų⁴². Panašiai Burbiškių dvaro (Tendziogalos pavietas) savininkas Jonas Burba 1650 m. kovo 24 d. testamentu buvo įpareigojęs dvaro paveldėtojus suteikti laisvę visiems to dvaro baudžiauninkams ir šeimyniškiams po jo ir jo žmonos mirties⁴³.

Kad šie aktai buvo vykdomi, rodo S. Vnučkienės minėto akto pagrindu 1654 m. Žemaičių žemės teisme kilusi byla tarp Liolių dvarininko Jurgio Drufo ir Šiluvos katalikų klebono M. Sviekausio dėl pas pastarąjį atbėgusių Liolių dvaro baudžiauninkų grąžinimo. Teisme buvo konstatuota, kad tie baudžiauninkai yra S. Vnučkienės 1593 m. akto pagrindu atleistų nuo baudžiatvos palikuonys, apie kuriuos nieko nebuvo pasakyta pačiame Vnučkienės akte. Ji atleidusi nuo baudžiatvos tik anuo metu gyvenusius, bet nieko nepasakiusi apie jų palikuonis, todėl pastarieji ir toliau lieką baudžiauninkais⁴⁴. Ši byla buvo įdomi ir teisės aktų rašytinio teksto interpretavimo požiūriu. Teismai minėtą S. Vnučkienės teisės aktą interpretavo griežtai laikydamiesi rašytinio teksto raidės: ko nėra tekste, to nėra ir teisėje⁴⁵.

„Laisvės kortos“, būdamos savo forma teisės normomis *ad hoc*, savo turiniu ir strateginiu tikslu buvo nukreiptos į viešąjį interesą: propagavo asmens laisvę kaip bendrą geidžiamą vertybę, grąžindavo nelaisvą žmogų į visateisių asmenų visuomenę ir taip didino laisvų žmonių skaičių šalyje, kūrė prielaidas atsirasti naujiems, juridine asmens laisve grindžiamiems kapitalistiniams santykiams. Kitaip sakant, „laisvės kortos“ buvo tie pirmieji individualūs teisės aktai, kuriais praktiškai buvo keliamos ir realizuojamos antibaudžiatvinės asmens laisvės idėjos. Jos taip pat liudijo, jog asmens juridinės lais-

40 G. Skaraičio testamentas, rašytas 1643 m. spalio 10 d. (įreg. 1643.X.20). LVIA, SA, ŽŽTK, 1643 m., Nr. 14662, l. 402–405.

41 Aktykacya zapisu Stachowskich, pisan w Podubisiu, 1685.III.8 (įreg. 1709.II.6). LVIA, SA, ŽPTK, 1709, Nr. 14501, l. 65–66.

42 VUB, f. 7, Žemaičių žemės teismo aktų knyga (toliau – ŽŽTAK), 1593 m., Nr. 23/14297. l. 567–568.

43 Testament Jana Burby należący małżoncey, pisan w Burbiszkach, 1650.III.24. LVIA, SA, ŽŽTK, 1650 m., Nr. 14673, l. 35–38.

44 Žemaičių žemės teismo dekretas J. ir E. Drufų byloje su Šiluvos klebonu M. Sviekausiu, 1654.I.22 (išrašas iš Žemaičių žemės teismo knygų). Šiluvos bažnyčios archyvas.

45 Nežinia, kaip su šia byla buvo susijusi vėliau besiklostanti atleidimo nuo baudžiatvos aktų formuluočių praktika, bet nuo XVII a. antros pusės ir per visą XVIII a. dvarininkai, atleisdami nuo baudžiatvos valstiečius arba nelaisvą dvaro šeimyną, įsakmiai nurodydavo, kad nuo baudžiatvos atleidžiami ne tik dabar gyvenantys nelaisvi žmonės, jų žmonos, vaikai, bet ir jų palikuonys. Tai reprezentavo raidės pirmumo laikymosi tendenciją interpretuojant teisės aktų rašytinį tekstą.

vės idėja iš pradžių plėtojosi ne kaip valstybinė, o kaip privati dvaro iniciatyva, kaip sudėtinė dvaro disponavimo savo turtu teisės dalis. Jos liudijo ir apie atskirų dvarininkų atitinkamus sąmonės pokyčius, apie savanorišką atsisakymą nuo dalies savo nuosavybės žmogiškojo orumo pagerbimo labui. S. Vnučkienė baudžiamą laikė netikėlių žmonių prievartos aktu prieš laisvus žmones: *”видечи, иж люди непобожные на свете из вольных людей невольники мети хочут, онымъ себе по неволе служати розкозуют“*⁴⁶. Po 1795 m. Lietuvą okupavusi carinė Rusija, suvokusi tokių aktų grėsmę baudžiavinei santvarkai, susiaurino dvaro teisėkūros teisę, atimdama iš jo teisę testamentais suteikinti baudžiauninkams laisvę.

Laisvę baudžiauninkas galėjo įsigyti ir išpirkos pagrindu. Bet, kad tai įvyktų, jis turėjo būti pakankamai turtingas, o dvarininkas reikalautų įmanomos sumos. Todėl XVI–XVIII a. minėtame regione žinomas vos vienas toks atvejis. 1611 m. laisvę „visiems laikams“ sau, žmonai ir vaikams išsipirko Šaukoto dvaro Daužnagių kaimo baudžiauninkas Kasparas Šmukšaitis (išpirkos šaltinis ir suma nenurodomi)⁴⁷.

4.5. Laisvės apsaugos sutartys

Laisvi valstiečiai, išgyvenę vieno bajoro žemėse 10 metų pagal Trečiąjį Lietuvos Statutą (1588) ir jų vaikai tapdavo to dvaro nuosavybe, nelaisvais žmonėmis, o norintys išeiti privalėjo išsipirkti, o jei neišsipirkę pasitrauktų iš dvaro, tai ponas turįs teisę jų ieškoti 10 metų⁴⁸.

Todėl žmogus „ateivis“, net ir bajoras, laisvai atvykęs į dvarą ir sudaręs su dvarininku sutartį, vengdamas grėsmės pavirsti baudžiauninku, reikalavdavo, kad dvarininkas, kurio žemėse jis apsigyveno, raštu patvirtintų, jog „ateivis“ yra laisvas žmogus, priimtas bajoro tarnybai, išsaugo asmeninę laisvę ir neatlieka dvarui privalomų darbų (neina lažo). Pasikeitus to dvaro savininkui, tokį pat garantinį raštą šiam žmogui duodavo naujasis dvaro savininkas. Štai Žaiginio dvarininkas Jonas Karolis Bilevičius 1626 m. lapkričio 16 d. sakosi, kad dalybų su broliu Aleksandru metu jam tekęs Žaiginio dvare gyvenantis „ateivis“ laisvas žmogus bajoras Mykolas Buterinas, todėl jis ir toliau darąs jį, jo žmoną ir sūnų Petrą laisvais visiems laikams. Vėliau 1637.XIII.12 tokį pat raštą surašė naujasis Žaiginio savininkas Jeronimas Oziemblokius, bet jau žymiai plačiau ir konkrečiau apibūdinamas jo teisinį statusą: Petras Buterinas esąs bajoras, gyvenantis Žaiginio dvaro žemėse, valdąs valaką žemės, priimtas bajoriškai tarnybai ir neprivaląs dvarui atlikti jokių kitų prievolių išskyrus kasmetinį 3 kapų liet. grašių mokestį ir pareigą iš eilės duoti pastotę, kur dvaras lieps. Jeigu šis dvaras būtų parduotas naujiems savininkams, tai šie neturės teisės pažeisti šio bajoro atžvilgiu nustatytos tvarkos. Tą pačią tvarką to bajoro atžvilgiu 1667.XII.24 pakartojo ir naujasis Žaiginio valdytojas Vladislovas Eustachijus Kierdėjus; jis tik padidino P. Buterinui nustatytą metinį mokes-

46 VUB, f. 7, ŽŪTAK, 1593 m., Nr. 23/14597, l. 567-568; Plačiau žr. Vaišvila, A., *supra* note 32, p. 32–33.

47 Šaukoto dvarininko Stanislovo Stankevičiaus-Bilevičiaus raštas dėl laisvės suteikimo S. Šmukšaičiui išpirkos pagrindu, Šaukotas, 1611.VII.28. VUB, f. 7, ŽŪTAK, 1611 m., Nr. 60/14634, l. 269.

48 Lappo, I. Litovskij Statut 1588 goda. Tom II. Tekst [Lithuanian Statute 1588. Volume II. Text]. Kaunas, 1938, Skyrius 12, Art. 13.

tį iki 4 kapų liet. grašių⁴⁹. Šios laisvės apsaugos sutartys, kaip privačios teisėkūros aktai, būdavo įregistruojamos į Žemės arba Pilies teismo knygas, tapdavo oficialiais teisės aktais, kurių pagrindu tokio asmens teisę į laisvę, esant reikalui, gynė ir statutinė teisė.

4.6. Dvaro teismo normos

Gana savita ir reikšminga išplėtojimo požiūriu dvaro teisės aktų rūšis buvo dvaro teismų priimami sprendimai. Kad jie priskirtini dvaro teisei, matosi iš to, kad dvaras, kaip įrodė V. Raudeliūnas, buvo šios institucijos steigėjas. Dvaro teismui vadovavo savininko skiriamas teisėjas, kuris nagrinėdamas bylas bei priimdamas sprendimus iš esmės nebuvo suvaržytas jokiais įstatymais. Beveik visas bylas teisėjas sprendė vienas ir savo nuožiūra⁵⁰. Apeliacijos dėl jo sprendimų patekdavo tiems paties Biržų savininkams, kurie turėjo neribotą jursidikciją savo kunigaikštystės gyventojams, galėjo juos bausti net kvalifikuota mirties bausme. Kad tai buvo privatus teismas, aiškėja iš to, kad pasak V. Raudeliūno, Biržų dvaro teismas „neturėjo nieko bendra nei su Biržų pilies (komendanto), nei su bajorijos pilies teismais, kurie buvo įvesti pavietuose Antruoju (1566) Lietuvos Statutu“⁵¹. Imdamas mokesčius ir skirdamas baudas Biržų dvaro teismas vadovavosi specialiai paskelbtais Radvilų nuostatais (kurie iki šiol nerasti), bet rėmėsi ir Lietuvos Statutu, nuorodomis į visuotinę tiesę⁵².

Ten, kur buvo remiamasi ne dvaro nustatytais taisyklėmis, Biržų dvaro teismas įgyvendino ne dvaro, o bendrąją statutinę teisę ir tie sprendimai dvaro teisei vargu ar gali būti priskiriami, nebent statutinės teisės aiškinimu specialaus atvejo atžvilgiu. Bet žinant, kad savininkams Radviloms priklausė aukščiausia teisminė valdžia ir kad jie galėjo perimti iš dvaro teismo bet kurią bylą ir ją nagrinėti savo nuožiūra, duoda pagrindą daryti išvadą, kad statutinė teisė dvaro ribose veikė irgi tik tiek, kiek jai pritarė to dvaro savininko valia. Prie Biržų dvaro teisės aktų V. Raudeliūnas pagrįstai priskyrė ir įvairius notarinio pobūdžio įrašus (testamentus, ekonomų nutarimus, pirkimo-pardavimo sutartis), iš kurių atsiverianti galimybė „atsekti ir atskirų teisės institutų – globos, paveldėjimo, paskolos sutarčių ir kitų – raidą“. Šiuos aktus, įrašytus į Biržų dvaro teismo knygas, V. Raudeliūnas be komentarų priskiria teisės normoms⁵³.

4.7. Paprotinė dvaro teisės dalis

Didelę dvaro teisės dalį sudarė paprotinė teisė, kuri formavosi glaudžiai sąveikaujant su kanonų teisės normomis, reguliavusiomis krikšto, santuokos ir palydėjimo mirusiojo amžinybės procesą. Kanonų teisė buvo nustačiusi, kad krikštijant kūdikį dalyvauti nemažiau kaip du krikštėviai (vyras ir moteris), o atliekant bažnyčioje santuokos su-

49 J. K. Bilevičiaus, J. Oziemblockio [kitur – Oziębłockij] ir V. E. Kierdėjaus garantiniai laisvės raštai bajorui Buterinui. VUB, f. 7, ŽPTK, Nr. 14488, l. 424–425.

50 *Biržų dvaro teismo knygos, 1620-1745, supra note 2, p. 24.*

51 *Ibid.*

52 *Ibid.*, p. 26.

53 *Biržų dvaro teismo knygos, 1620-1745, supra note 2, p. 23.*

darymo apeigas – nemažiau kaip du liudytojai. Šių apeigų iškilmingumui ir reikšmingumui padidinti dvaro paprotinė teisė sukūrė asistentų institutą: krikštatėviams arba santuokos liudytojams asistavo kelios jų palydovų poros. Pavyzdžiui, 1784 m. spalio 1 d. krikštijant Borsčiznos dvarininkų Jono Katerlos ir Onos Mankauskaitės-Katerlienės kūdikį Jeronimu dalyvavo net keturios krikštatėvių asistentų poros⁵⁴. Paprotinės ir kanonų teisių sąveikos pagrindu buvo reglamentuojamos ir mirusiojo palydos amžinybėn: jų metu laikomos Šiluvos bažnyčioje mišios, skambinama varpais, dalijama išmalda elgetoms. Šių trijų mirusiojo palydos elementų bajorai reikalavo savo testamentuose, kaip tikrąjį krikščionių ir orų asmenį apibūdinančių ženklų.

Prie paprotinės dvaro teisės reikia priskirti ir antropologizuotos meilės šunims normas, kurios tą meilę reiškė organizuojamomis nugaišusių šunų laidotuvėmis, panašiomis į žmogaus laidotuves. Tokios „laidotuvės“ žinomos ne viename regione dvare. Šaukoto dvaro savininkė, bevaikė Celina Grinevičiūtė-Monščinskienė visus savo moteriškos globos jausmus buvo skyrusi savo kalytei. Šiai susirgus, siūsdavo tarnaitę Oną Sipienę į Šaukotą vaistų, virdavo jai arbatą. Kalytei nugaišus, ją „laidojo“ specialiai pagamintame karste, aprengtą balta suknele, pati ponia, apsigaubusi juoda gedulo skara, ašarojo. Kalytę palaidojo po dvaro rūmų langu, kasmet ant jos kapo (trikampio formos) sodino baltą jurginą, kalytė esą buvusi „nekalta“⁵⁵. „Žmogiškai“ buvo mylimi šunys ir Jaroslavo Ferdinando Kareivos žmonos Kamilės Beresnevičiūtės-Karevienės Katauskių dvare. Čia laikyta daug kurtų veislės medžioklinių šunų; vien dėl jų laikytas veterinaras. Šuniui nugaišus, irgi būdavo organizuojamas jo „laidotuvės“: visa dvaro šeimyna privalėjo dalyvauti „laidotuvių procesijoje“⁵⁶. Tokios pat „laidotuves“ savo mylimai kalytei buvo organizavusi ir Valatkiškės palivarko savininkė Lina Sutkevičienė. Šis paprotys antropologizuoti meilę šunims žinomas ir kitų Lietuvos regionų dvaruose: „... nudvėsė mylimas pono šuo. Suvarė žmones, davė degtinės, liepė giedoti šventas giesmes ir šunį su iškilėmis palaidojo sode“⁵⁷.

Tai, žinoma, nebuvo atskirų Lietuvos dvarininkų „psichologinė išradyba“. Ši „keistenybė“ ėjo į Lietuvos dvarus iš tolimų baudžios laikų, kai šuo galėjo būti vertinamas labiau negu žmogus, taip pat ir iš Vakarų Europos kaip karališkojo elgesio pamėgdžiojimas. Panašias šunų „laidotuves“ XVIII a. antroje pusėje organizavo Prūsijos karalius Fridrichas Didysis (1712–1786), įrengęs Potsdamo rūmų sode savo nugaišusių šešių šunų kapinyną, kur ant kiekvieno tokio „kapo“ iki šiol išlikusios antkapinės lentos su iškaltais šunų vardais. Tokios pagarbos nebuvo susilaukęs nė vienas šiam karaliui ar minėtiems dvarininkams uoliai ir sąžiningai tarnavęs tarnas. Ši šunų antropologizavimo tendencija šiandien Europos Sąjungoje transformavosi į „Gyvūnų gerovės“ institutą, reguliuojamą jau rašytinės teisės normomis.

54 Šiluvos bažnyčios krikšto registracijos knyga, 1773–1787 m. LVIA, f. 1575, ap. 1, b. 9, l. 84.

55 Onos Sipienės (g. 1903) atsiminimai, mano užrašyti Šiluvos vls. Ropkepių kaime, 1971 m.

56 Janinos Korevaitės-Jurgaitienės (g. 1930 m.) atsiminimai, mano užrašyti Šilalėje, 2006.VII.22.

57 Kalvelis, J. Baudžios prisiminus. *Naujoji Romuva*. 1932, 7(50): 155.

5. Dvarų teisės išskirtinio vaidmens atpažinimas

Dvaro kuriamų elgesio taisyklių transformacija į teises, rodė, kad dvaras buvo ne šiaip ekonominis, dvarininko autonomiškumo ir laisvės garantas, bet ir socialinės, ekonominės, teisinės valdžios centras, besiremiantis jam pripažinta nuosavybės teise ne tik į daiktus (žemę), bet ir į žmones. Tos pačios jam pripažintos nuosavybės ribose dvaras vykdė teisės aktų leidžiamosios, teisminės ir vykdomosios valdžios funkcijas, atitinkamai susiaurinęs tokias pat valstybės funkcijas.

Kai dėl dvaro teisės socialinio veiksmingumo, tai tikriausiai nebus perdėta išvada, kad XVI–XVIII a. Lietuvoje dvaro teisei teko žymiai svarbesnis vaidmuo, lemiant žmonių likimus ir palaikant valstybės stabilumą, negu statutinei teisei dėl dviejų priežasčių: 1) statutinė teisė iš esmės buvo skirta įgyvendinti ir ginti interesus tik visuomenės mažumos (kilmingųjų), kurie tada sudarė vos 5–6 proc. (pagal kitus šaltinius – 8–10 proc.) visų šalies gyventojų. Tuo tarpu dvaro teisė valdė visuomenės daugumos likimus. Pagal 1791 m. Korzono atliktus paskaičiavimus privačiuose bajorų dvaruose gyveno 64 proc. visų Lietuvos ir Lenkijos valstiečių, tuo tarpu valstybiniuose – tik 19 proc., bažnytiniuose – 17 proc.⁵⁸ Pagal Rusijos 1796 m. atliktą gyventojų surašymą Vilniaus ir Slonimo gubernijose privačiuose dvaruose gyventa 56,5 proc. valstiečių.⁵⁹ Tai rodo, kad dvaro teisė savo kietuose gniaužtuose laikė pagrindinę visuomenės dalį – valstietiją ir dvarui pavaldžių miestų ir miestelių gyventojus. 2) Dvaro teisės paliepiamų privalomumas buvo garantuojamas efektyvesnėmis priemonėmis nei statutinės: valstiečius nuolat ir smulkmeniškai prižiūrėjo ir kontroliavo gausi dvaro administracija, nedelsiant ir žiauriai baudusi valstietį už kiekvieną jo nepaklusnumą. Tuo tarpu valstybės statutinė teisė, neturinti savo policijos, be to, pripažinusi bajorams plačias teises, tarp jų svarbiausią – „*neminem captivabimus, nisi jure victum*“⁶⁰, nustačiusią komplikuoatas kaltės įrodinėjimo procedūras teismuose, privatų baudžiamųjų bylų kaltinimo statusą, teisę atsipirkti nuo baismės, buvo tapusi daugeliu atvejų bejėgiška sudrausti bajorų savivalę ir palaikyti teisinę tvarką šalyje. Ši statutinės teisės akivaizdų socialinį neveiksmingumą ir bajorų savivalės destruktivų poveikį valstybei dideliu mastu amortizavo dvaro teisės valdomi žmonės, kūrę materialines vertybes, kuriomis laikėsi valstybė ir jos funkcionalumas. Jų darbo pagrindu bajorai galėjo ne tik savivaliauti, bet ir didžiulis ta savivalę, ją kartu su savo karaliumi Steponu Batoru net laikyti valstybės pagrindu: „*Vestra Poloniae Respublica non ordine, non regimine, quod contemnit, sed solo fato regitur*“, arba sutrumpintai – „*Polska nierządem stoi*“⁶¹ („Senioji Lenkijos respublika laikose ne tvarka, ne valdymu, kurie verti paniekos, o gerojo likimo. Lenkija netvarka laikos“). Statutinė teisė, ribodama valdovo kompetenciją – vengdama vieno tiro, kūrė tūkstančius tiro-
nų⁶².

58 Šapoka, A., *supra* note 9, p. 573.

59 *Ibid.*

60 Bajoras negalėjo būti suimtas kitaip, kaip tik pagal įstatymą ir pašauktas į teismą ir čia įrodžius jo kaltę.

61 Šapoka, A. Bajoriškoji „demokratija“. *Lietuvos praeitis*. I tomas, Kaunas, 1940, p. 469.

62 Peplowski, K. *Política o wolności Polski Pospolity*. Poznań, 1611, p. 68; Avižonis, K. *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*. Lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyriaus leidinys, Kaunas, 1940, p. 258.

Dvaro teisė buvo ir žymiai dinamiškesnė už statutinę teisę, ji operatyviai reagavo į iškilusius dvaro ir aplinkos poreikius, tuo tarpu statutinė teisė buvo sustingdinta bajoriškausias laisves absoliutinusio principo *nihil novi* ir *liberum veto*, paralyžiavusio seimų teisėkūros darbą. Todėl, manau, nebus perdėta, jei sakysime, kad realioji valdžia XVII–XVIII a. Lietuvoje koncentravosi ne Vilniuje, ne Varšuvoje, ar Krokuvoje, o pirmiausia privačiuose dvaruose, kur gyveno dauguma vertybes kuriančių žmonių ir kurių darbu rėmėsi valstybės funkcionalumas ir buvo mažinama netinkamu valstybės valdymu keliamo grėsmė visuomenei.

Išryškėja ir teisės istorijos tyrimų paradoksalmumas: apie tai kas buvo kodifikuota, bet mažai praktikai veiksminga ar net valstybei pražūtinga, prirašyta daugybė literatūros ir išsakyta tokia pat gausybė komplimentų, o dvaro teisei, ant kurios faktiškai laikėsi valstybė, – dėmesio tuštuma. Lengviau mąstyti apie tai, kas parašyta, negu tyrinėti, ką praktiškai reiškė tai, kas parašyta.

Išvados

Dėl teisinio pozityvizmo požiūrio į teisę, tyrinėtoms tik valstybės ar jos institucijų kuriamos elgesio taisyklės. Bet su demokratine teisės samprata ir jos plėtra plečiasi ir teisės istorijos tyrimų objektas, apimdamas ir kitas teisės sistemas, kurių teisėkūros subjektas – ne valstybės institucijos. Prie tokių nevalstybinių teisės sistemų priklauso ir dvaro teisė. Vakaruose ji žinoma nuo XI a., Lietuvoje – nuo XVI a. antros pusės su baudžiamos įsigalėjimu. Dvaro kuriamos elgesio taisyklės laikytinos teisės normomis dėl kelių priežasčių:

1) *Dėl feodalams pripažįstamos išskirtinės nuosavybės teisės į žemę ir ant jos gyvenančius žmones*, iš kurios kilo dvaro teisėkūros teisė leisti dvarui pavaldžių žmonių elgesį reglamentuojančias taisykles, tų taisyklių pagrindu tuos žmones administruoti, teisti, bausti, jais disponuoti; 2) *Dėl dvaro leidžiamų elgesio taisyklių viešumo ir formalaus pobūdžio*: dvaro kuriamos elgesio taisyklės, įregistruotos Žemės, Pilies teismų arba Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo knygoje, įgydavo oficialios teisės statusą; 3) *Dėl dvaro kuriamų elgesio taisyklių įsakmaus privalomumo, garantuojamo dvaro žinioje esamu prievartos aparatu, o jo neužtekus – ir valstybės prievarta*.

Dvarų teisė šiame straipsnyje apibrėžiama kaip *sistema privalomo elgesio taisyklių, kuriamų dvaro savininko arba jo įgaliotų institucijų, pareigūnų, ir kurios skiriamos tiek dvaro vidaus tvarkai nustatyti, palaikyti, tiek ir įvairioms dvaro kultūrinėms iniciatyvoms norminti, legalizuoti ir garantuoti*. Savo forma dvaro teisės normos, dažniausiai būdamos normomis *ad hoc*, turiniu tarnavo tiek privačiam, tiek ir viešajam interesui.

Dvaro teisę Lietuvoje XVI–XVIII a. sudarė šie teisės aktai: 1) *inventoriai*, 2) *fundacijos*, 3) *miestelių nuostatai, instrukcijos*, 4) *dvarų išsirūpintos valdovų privilegijos ir joms įgyvendinti dvarų kuriamos taisyklės (ordinacijos)*, 5) „laisvės kortos“ (*karty wolności*), 6) *dvaro teismo sprendimai*, 7) *pirkimo-pardavimo, užstato, paskolų, disponavimo įvairiais ūkio objektais (dvaro žemių, nelaisvų žmonių, malūnų, karčemių, dervos duobių, „propinacijos teisės“)* nuomos sutartys ir kitos.

Dvarų teisei jungtinėje Lietuvos Lenkijos valstybėje XVI–XVIII a. teko gerokai svarbesnis vaidmuo valdant visuomenės daugumos elgesį negu valstybės statutinei teisei dėl dviejų priežasčių: 1) dvaro teisė reguliavo didesnės visuomenės dalies elgesį (privachuose dvaruose 1791 m. gyventa 64 proc. žmonių); tuo tarpu statutinė teisė iš esmės reglamentavo bajorų, kurie sudarė apie 5–6 proc. gyventojų, tarpusavio santykius ir santykius su valdovu; 2) dvaro teisės paliepiami, kiek jie buvo garantuojami dvaro žinioje esančiu prievartos aparatu, buvo griežčiau ir nuosekliau vykdomi. Tuo tarpu valstybės statutinė teisė, neturinti savo policijos, be to, pripažinusi bajorams plačias teises, tarp jų svarbiausia – „*neminem captivabimus, nisi jure victum*“, nustačius komplikuotas kaltės įrodinėjimo teismuose procedūras, privatų baudžiamųjų bylų kaltinimo statusą, teisę atsipirkti nuo bausmės, daugeliu atvejų buvo tapusi bejėgiška sudrausti savivaliaujančią bajoriją, palaikyti šalyje teisinę tvarką.

Literatūra

- Avižonis, K. *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*. Lituanistikos instituto Lietuvos istorijos skyriaus leidinys. Kaunas, 1940.
- Baliulis, A. Apie Lietuvos miestelių nuostatus XVI–XVIII amžiuje. *Istorijos akiračiai*. Vilnius: LII, 2004.
- Berman, H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Iš anglų klb. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Pradai, 1999.
- Biržų dvaro teismo knygos 1620–1745*. Parengė Raudeliūnas, V.; Firkovičius, R. Vilnius: Mintis, 1982.
- Ellicson, R. *Order Without Law: How Neighbors Settle Disputes*. Massachusetts: Harvard University Press, 1991.
- Kutrzeba, S.; ks. Mankowski, A. *Polskie ustawy wiejskie XV–XVIII w. Archiwum Kom. Prawniczej*, XI. Karków, 1938.
- Lappo, I. Litovskij Statut 1588 goda. Tom II. Tekst [Lithuanian Statute 1588. Volume II. Text]. Kaunas, 1938.
- Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai 1583–1655*. Parengė Raudeliūnas, V.; Baliulis, A. Vilnius: Mintis, 1988.
- Machovenko, E. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*. Vilnius, 2000.
- Machovenko, J. Lietuvos viešosios teisės iki XVIII a. pabaigos tyrimų būklė ir perspektyvos. *Teisė*. 2011, 79.
- Pawlik, S. *Polskie instruktarze ekonomiczne z konca XVII i z XVIII wieku*, I. Kraków, 1915.
- Rutkowski, J. *Poddaństwo włościan w XVIII wieku w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań, 1921.
- Šapoka, A. Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII am. Kn. *Lietuvos praeitis*. I tomas. Stakauskas, J. (red.). Kaunas, 1941.
- Šapoka, A. Bajoriškoji „demokratija“. Kn. *Lietuvos praeitis*. I tomas. Stakauskas, J. (red.). Kaunas, 1941.
- Šimašius, R. *Teisinis pliuralizmas*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė. Vilnius: MRU, 2002.
- Vaišvila, A. *Šiluvos apšvieta 1592–1992 m.* Vilnius, 1999.
- Žagarės dvaro teismo knygos (1670–1751)*. Parengė Raudeliūnas, V.; Baliulis, A.; Firkovičius, R. Vilnius, 2003.

THE CONCEPT AND SOME ESSENTIAL FEATURES OF ESTATE RIGHTS IN LITHUANIA

Alfonsas Vaišvila

Mykolas Romeris University, Lithuania

Summary. *In the West, the Estate Rights originated in the eleventh century, whereas in Lithuania they started to evolve only after the Wallachian Land Reform in 1557. The then state conventional rules and manners were gradually transformed into registered Country – seat rights.*

In the present rather concise paper an attempt has been made to present a picture of the development of Country – seat rights as a relatively independent law system and define its concept. The author has attempted to prove that the rules of behaviour, introduced and observed in estates should be recognised as legal regulations for the following three reasons: (1) the publicly recognised exclusive Land property right and the right of the ownership of the people living on this land; (2) the rights were publicly registered in the Land, Castle (City) Law or Court books or in the books of the Tribunal. Thus they acquired official status; (3) the above-mentioned established estate rules were to be legally and obligatorily executed. Their realisation was guaranteed either with the help of the local power apparatus or, if needed, state compulsory measures could be applied.

The Estate Rights in Lithuania in the sixteenth to nineteenth centuries comprised the following legal acts: (1) the act of inventory; (2) urban regulations and directions; (3) privileges granted to the owners by the rulers and special ordinances for the realisation of the given privileges; (4) the so-called “release papers/cards” (horty wolnosc); (5) the verdicts of the local Courts of Law; (6) the ownership of different objects on the estate (the estate lands, mills, pubs, tar boiling pits, etc., including the people who could not act freely, rent treaties, foundations, wills with foundation forms legally included, by applying which the estates realised their constitutive cultural initiatives.

The Estate Rights were defined as a system embracing the relations of obligatory conduct designed by the estate owner or his authorised institutions or officials. They were meant to maintain the order within the estate, to guarantee and realise the norms of different cultural initiatives as well. Being mostly ad hoc in their form, the Estate Regulations served both the private and public interest.

The Estate Rights in the sixteenth to eighteenth centuries in Lithuania were practiced alongside with other existing legal systems, i.e. the Statute Law, Towns and Canon laws, etc. They all reflected the autonomous state of different law subjects and regulated their relations emerging within. At the same time, the estate rules emphasised their relationship with the Statute Law and importance of legality when formulating their own local regulations.

The author presumes that the historical mission of the Estate Rules was more important than the Statute Law for the following two reasons: (1) the estate rules regulated the conduct of the majority of the population (in 1971, 64% of the population lived on estates) and (2) estate rules were carried into effect more consistently and accurately. It was guaranteed

by a huge number of estate administration personnel who had the right to immediately apply the local force apparatus measures in respect of the violator. The Statute Law was applied to a rather limited layer of the population (the nobility amounted to only 5 or 6% of the country's population) . Due to the widespread lawlessness of the nobility and the weak administrative power the State Law was seldom applied. Thanks to its daily labor and obedience, the majority of the population absorbed the destructive effect of the nobility on the state.

Keywords: *estate rights, estate cultural initiatives, the concept of the Estate Rights, the grounds to consider the Estate Rights superiority to the Statute Laws, the types of estate rights, exclusively important role of the Estate Rights.*

Alfonsas Vaišvila, Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos ir istorijos katedros profesorius. Mokslinių tyrimų kryptys: teisės teorija, teisės metodologija, nuosavybės teisės.

Alfonsas Vaišvila, Mykolas Romeris University, Faculty of Law, Department of Philosophy of Law and Legal History, Professor. Research interests: theory of law, law methodology, the estate rules.

